

APOLLÓN HOLLÓJA

Ariszteasz, a nyolcadik század végén, de inkább a hetedik század elején élő és működő utazó és gondolkodó,¹ a Propontisz-tenger bejáratához közel, a tenger középvonalában elhelyezkedő, fehérmárvány bányájáról híres Prokonnészosz szigetén fekvő, azonos nevű városból származott.² Neve úgy maradt fenn, mint a hellén világ két szélső, észak-keleti és távoli, nyugati szélén túli területek kutatója, felfedezője, leírója.

A görögök első, ismert és nevezetes tengeri felfedező útja az Argo hajón délkeletre, Kolkhiszba vezetett, arra a vidékre, ahol Prométheusz, az emberszerető titán a Kaukázus sziklához láncolva szenvedett. Az argonauták a kor legnagyobb hősei voltak, az ötven között szerepelt Héraklész, a dórok nagy fia és a Krétát megjárt Thészeusz, az ión Athén felvirágoztatója. Kaukázus és Kréta, ez a koriak kitüntetett két iránya.

Ariszteasz északkeletre vezette expedícióját. Az észak utat már a műkéneik is ismerték, mint a közvetítő kereskedelem *borostyán*útját.³ Az *arany*gyapjúért a kis-ázsiai Kolkhiszba hajózó argonauták által bejárt út emléke vagy meséje is haszonnal kecsegtetett. Észak és kelet aranyának ígérete és ígérete legalább olyan vonzó lehetett, mint a borostyáné. A borostyán utáni vágy, az aranyláz mellett egyéb, közvetlenebb érdekek is közbeszólhattak.

Ez a keleti irányú felfedező utak utolsó nagy vállalkozása. A későbbiek inkább Egyiptom felé hajóznak, majd nyugatot hódítják meg. Majd csak a logografusok figyelme fordul ismét kelet felé, ahonnan a lüd és a perzsa hadak rájuk zúdulnak.

MIÉRT?

Figyeljünk az időpontokra!

Amikor az i. e. 750-760 körül a keleti felderítő utat megtervezték és megszervezték, akkoriban kezdődött el az a mintegy két évszázados folyamat, amelyet a „*nagy gyarmatosítás*”-ként ismerünk, s amelynek – tudva vagy nem tudva – a keleti út is az érdekeit szolgálta. Ez nem a mai értelemben vett gyarmatosítás, más a mozgatója és célja. A poliszok korlátozott eltartó képessége, az az uralkodó törekvésük, hogy többé-kevésbé változatlanul újraalakítsák önmagukat azt eredményezte, hogy időnként nagy tömegeket vetettek ki magukból. A népesség kirajzása levezette a városállamok túlnépesedését, enyhítette a szociális feszültségeket, tompította a politikai konfliktusokat, lazította a szociális kötöttségeket, a születési előjogokkal szemben teret nyitott a tehetségnek és az egyéni kezdeményezésnek. A kirajzás eredményeképpen önálló poliszok (apoikia) jöttek létre, illetve katonai helyőrségeket (klérukhia) és a kereskedelmi telepeket (emporion) szerveztek, az utóbbiak lakói a métropolisz politészei, azaz a küldő polisz állampolgárai maradtak. Az anyapolisz és gyarmata közötti gazdasági, politikai és kulturális kapcsolatok az elaprózódott görögség összekötő elmeinek részévé váltak.

Ha rátekintünk a térképre, akkor azt látjuk, hogy Prokonnészosz a hellészpontoszi körzethez tartozó, az Égei-tenger felé és a Fekete-tengerre egyaránt nyitott Márvány-tenger hasonló nevű szigetén feküdt, ahonnan északra és kelet felé tájékozódó kereskedelem érdekei húzódtak meg. (Ekkoriban még nem állt az első helyen Kis-Ázsia birodalmait – Lüdia, Média, Perzsia – a Földközi-tenger felé nyitott Égei-tengerrel összekötő, Milétoszt, Epheszoszt és Kolophónt az élre állító kereskedelem.) Prokonnészosz talán már korábban is belekóstolt az ottani népekkel való érintkezésbe, ezért érte az a megtiszteltetés, hogy maga javára és a többi érdekelt polisz támogatásával felderítse a számukra ígéretes, értékes földeket és távoli népeket, szervezzék velük a kapcsolatokat, biztosítsák a majdani karavánutak biztonságát, készítsék elő a kereskedelmi telepek kiépítését. A keleti görög poliszok, közöttük Prokonnészosz elméleti és gyakorlati eszközeit ezért mozgósították és erre összpontosították. Ariszteasz útja feltehetően a Kaukázustól északra élő kimmériekhez vezetett, majd a Don vagy Volga mentén a szkítákhoz, s végül az isszédonokhoz, akik az

Izety és a Jenyiszej, vagy Tobol, esetleg az Irtisz és az Ob mentén, Közép-Ural vidékén éltek.

HOGYAN?

Az ilyen távoli és nehézségekkel teli, ismeretlen tájak felderítésére vállalkozó út mögött tudatos döntést vélhetünk és nyomós érdeket sejtethetünk. Nem lehetett magánvállalkozás és néhány ember kivitelezése.

A karaván megszervezését és vezetését Prokonnészosz polgárára, Ariszteaszra bízták. Ha, mint mondják, „*Phoibosztól megragadottan*”⁷⁴ kelt útra, akkor Apollón sugalmazására, azaz valamelyik Apollón-szentély és jósda indíttatására és jóváhagyásával, azaz Apollón isten nevében kóborolta be a távoli tájakat. Társai közül csak Abariszt ismerjük. Biztos, hogy nem véletlenül találkoztak össze. Abarisz szent hírnévre szert tett sámán volt, Apollónnak, Apollón Hüperboreasznak papja. Kettőjük egymásra találását gondos kezek építhették ki, Abarisz kiválasztását lelkiismeretes mérlegelések alapján dönthették el, kapcsolatukat alighanem előzetes tárgyalások, sokoldalú egyeztetések készítették elő részeként az expedíció tervezésének, előkészítésének, megszervezésének.

Abarisz megbízható ismeretekkel rendelkezett. Azt tartották róla, hogy „*az egész földön körbevitte nyílát*”, azaz nagy földterületeket bejárt, sok vidéken otthonosan mozgott, tájékozott emberként sok nép életét ismerte. A karavánt ő kalauzolta keresztül-kasul Szkítia vad vidékén, a nem kevésbé vad népek szálláshelyeihez. Tolmácsként a helyiekkel való kapcsolatokat szervezte. Abarisznak Ariszteasz iránti odaadásában és készségességében, lelkiismeretességében és megbízhatóságában a hellének soha nem kételkedtek.

A felfedezőik kiváló, felkészült és kezdeményező, elkötelezett férfiak lehettek, akik megfelelő erkölcsi és anyagi háttérre támaszkodtak, kellő erőt képviseltek. Ez biztosíthatta számukra, hogy a „*barbárok*” földjén erejükkel és szervezettségükkel hitelesített tekintélyük legyen, ajándékokkal a helybeliek jóindulatát és készségességét megnyerhessék, vendégbarátságokat köthessenek, a rablótámadásokkal szemben védve legyenek, s hogy végül is eredményesen hazatérhessenek.

AZ EMBER

Ariszteasz életéről alig-alig tudunk valamit, ám halála utáni jövés-menéséről, kísértéseiről annál többet. A számos mesés adat kétségeket ébreszt azok iránt is, amelyeket hihetően jegyeztek fel. Dőre dolog lenne minden mítosz mögött valós történéseket sejteni és kutatni, de feltesszük, a mesés történetekben reális magok rejtőzhetnek. **A preszókratikus filozófusok**” szerzői „*homályos alak*”-nak, „*egzotikus utazó*”-nak, egy tőlünk idegen, távoli, misztikus világban élő férfiúnak mondják.

Hérodotosz, aki Prokonnészoszban és Küzikoszban (mindkettő márvány-tengeri város) hallott Ariszteaszról, azt állítja, hogy Kausztrobiosz fia, akire rábízták e nehéz és kiszámíthatatlan kimenetelű kutatóút vezetését, „*egyik polgártársánál sem volt alacsonyabb származású.*”⁷⁵ Ez arról vall, hogy a polisz arisztokratái körében láthatta meg a napvilágot, s maga is magas pozícióra tett szert. Valószínűleg Apollón tekintélyes, tudásban felkészült papjaként vállalta a küldetését. Arcképéhez inkább illik, ha merész, vállalkozó természetű, a kíváncsiságtól nyughatatlan, de kritikus, ám a szokatlantól, a furcsaság elfogadásától nem idegenkedő szelleműnek látjuk. Úttörő és leleményes volt az ismeretlen világok feltárásában. Egyszerre volt szerencsevadász kalandor, bátor katona, kíváncsi tudós kutató, józan kalmár, megbízható koronatanú, és mindeközben buzgó karizmatikus. Városának kolonizátori törekvése találkozhatott egyéni becsvágyával és buzgóságával.

Távoli felfedező útjáról a tervezettnél hét évvel később érkezett vissza, amikor már senki sem remélt hazatérésében, expedícióját sikertelennek vélték. Kalandozása során előre nem látott akadályokba ütközhetett, talán súlyosan megbetegedett, halálhírét költötték. Közben találkozhatott karavánokkal, kereskedőkkel, kalandorokkal, s mint ilyenkor szokás, üdvözölték egymást, evés és ivás közben elbeszélték útjuk eseményeit. Az egyik hírvívó adta át a másiknak a hallomását róla. Nem várta már senki sem, ám mindenki ámulatára végül hazatért.

És volt türelme, volt ereje a sokévi megpróbáltatás után az ismertté váló tények lelkiismeretes összefoglalójaként asztalhoz ülni, s leírni a sikeresnek bizonyult expedíció tapasztalatait. Miként küldői és társai elvárták tőle, Prokonnészoszi otthonában hamarosan

megírta három könyvből álló, mondjuk úgy, jelentését utazásáról, összegezte kutatóútjának a maga korában kivételes teljesítményét, utazásán összegyűjtött információknak az egész hellén világ számára gazdag hozadékát.

Beszámolójával végezve ismét nyoma veszett.

AZ EGYSZEMŰEK

Mostanra csak utalásokból tudjuk, hogy miről szólt, s csak feltételezhetjük, hogy miként hangozhatott. Erre nehéz felelni. A probléma magva elsősorban abban van, hogy a háromkötetes munkából egy sornyi hiteles szöveg sem maradt fenn, semmi másra nem támaszkodhatunk, hacsak a munkája címére nem.

Tudósítása a rejtélyes „**Arimaszpeia**” vagy „**Arimeszpea**” azaz a titokzatos „**Arimaszposzokról**”, az „**Egyszeműekről**” címet viselte. A címadás, ha nem tőle származik is, beszédes: „*Arima*” – **egy**, „*szpu*” – **szem** a szkítáknál, mutatja, hogy a munkát alapvetően Szkítiáról, az ottaniak életéről szólónak tartották. Sztrabón a „*csoda dolgokat regélők*” közül felhossa, hogy „*Hésiodos említi a félkutyákat, a nagyfejűeket és a pygmaiosokat, Alkman a lábukkal takarózókat, Aiskhylos meg a kutyfejűeket, a mellszeműeket, az egyszeműeket*”.⁶ Azonosítják őket a finn-ugor csúdokkal, a kazasztáni taszmolai kultúra hordozóival, az irániak által elnevezett ural-altáji vad lovasnéppel („*arimásza*”), vagy a mongolok hegyilakóival. Meglehet, hogy az „*egyszemű*” elnevezés párhuzamára ismerünk a „*kutyafejű tatár*” típusú elnevezésben.⁷ Egyszerűen kifejezése a nyelvi, ruházati, magatartásbeli másságnak.

A címadás – „**Egyszeműek**” – még egy dologról vall: Ariszteaszt vagy azokat, akik címmel látták el dolgozatát, bizonyára jobban érdekelte a szkítáknál szomszédjuk, az isszédonok, s kiváltképpen az, amit tőlük a rajtuk túli északi világról megtudhatott, mint maga Szkítia. Arról a távoli északi vidékről van ugyanis szó, amelyről Hérodotosz, aki olvashatta és bizonyára olvasta is a jelentést, megállapítja, hogy „*Még maga Ariszteasz... sem mondta soha költeményében, hogy járt volna az isszédonok földjén túl is, hanem a rajtuk túl fekvő vidékekről csak hallomás után számolt be, azt állítva, hogy e dolgokat az isszédonok beszélték így.*”⁸

Ha a korabeli alkotásokra tekintünk, akkor kitűnik, hogy ebben az egyoldalú érdeklődésben Ariszteasz nem állt egyedül. A Baltikum felől a Fekete-tengerhez vezető út a borostyánút része volt, ami az „*isszédonok*” földjén át vezetett.⁹ Ez önmagában is magyarázza a korabeliek figyelmét. Ezen túlmenően, miként Hérodotosz megállapítja, Ariszteasz „*eljutott az isszédonok földjére, s hogy az isszédonokon túl laknak az egyszemű arimaszposzok, azokon túl az aranyat őrző griffek, s azokon is túl, egészen a tengerig, a hüperboreoszok. Ezek a népek, a hüperboreoszok kivételével, az arimaszposzok kezdeményezésére valamennyien állandó háborúskodásban élnek a szomszédjukkal. Az arimaszposzok elűzték földjükről az isszédonokat, az isszédonok a szküthákat, s a szküthák olyan erőszakosan támadtak rá a déli tengernél lakó kimmerekre, hogy azok is kénytelenek voltak elhagyni országukat. Ariszteasz állításai tehát nem egyeznek azzal, amit a szküthák mondanak országukról.*”¹⁰ Az északiak nélpvándorlásnak a déliek felé irányuló nyomása közvetlenül érintette a hellén poliszok északi és keleti érdekeit.

Homérosz és Hésziodosz is a küklopszokat, a „*kerekszeműeket*”, „*talán a skytha történelemből vette; az arimaszposzokat mondják körülbelül ilyeneknek, akiket a prokonneszosi Aristeasz mutatott be az Arimaspeia-ban.*”¹¹ Ariszteasz hősei a keleti világ legészakibb szélén elterülő tengerparton tengetik életüket. Ez lehetett forrása annak a feltevésnek, hogy Ariszteasz Homérosz elődje és tanítómestere. Valószínű, hogy nem elődje, még kevésbé tanítója Homérosznak, vagy akár Hésziodosznak, de megközelítőleg azonos időben, közös forrásból merítettek.¹² A küklopszok mitológiai környezete egyiknél és másikkal is eltérő. Ariszteasznál északi népség, Homérosznál a küklopszok második nemzedékét képviselői, a távoli nyugat kezdetleges szinten élő, szigetlakó óriásai, Hésziodosznál az első generációs „*Küklopszok gögös népe*” helyhez, égtájhoz nem kötött természeti erők: „*Zeusznak a dörgést ők kölcsönzik s művik a villám*”, s eltérően Homérosztól nem primitív természeti népek, hanem „*az isteni fajra hasonlítottak egészen*” és „*volt bennük erő, izom és a dologra ügyesség*”.¹³ Közel áll Hésziodoszéhoz, ahogyan az i. e. VII. századi, athéni-spártai költő, Túrtaiosz említi a küklopszokat:

*Nem fűzném versembe a férfit, szóba sem hoznám,
jól birkózni ha tud, vagy fut a versenyeken,*

*nem, ha a Küklopszok nagysága, hatalma övé is,
s elhagynák szaladó lábai thrák Boreászt,
sem, ha Tithónosznál is igézőbb lenne alakja,
s Mídász meg Kinürász bujna a pénze előtt:
sem, ha királyibb lenne Tantalosz ági Pelopsznál,
s mézszavu Adrésztosz nyelve se lenne simább,
s lenne övé minden hírnév, – ha a harci erény nem...¹⁴*

Az i. e. VIII. és a VII. század fordulóján a küklopszok lénye és léte az „**Odüsszeia**” és a „**Theogonia**” szerzőjét, az „**Arimaszpeia**” íróját és a „**Nem fűzném versembe...**” költőjét egyaránt izgatta. Homérosz és Ariszteasz a primitív népek képviselőit látta bennük, különbségüket nem csupán **társadalmilag**, hanem **biológiailag** is feltették.

Egyszeműek ugyan csak a mítoszból tekintettek a kétszeműekre, de Homérosznál, Hésziodosznál és Túrtaiosznál hiányzik az „*epikai hitel*”, ha hallottak is róluk, nem tudják igazán hova tenni őket. Ariszteasz azonban legalább annyit tudott róluk, amit az isszédonok meséiből hallhatott, ők tájékoztatták a görögöket az Urálon túli világról és beszéltek nekik az északi népekről, a mítoszi háttért az isszédonok hitelesítették, akik megkülönböztetik ezzel Atiszteaszt Homérosztól, Hésziodosztól és Túrtaiosztól.

MILYEN LEHETETT?

Feltehetően Homérosz, Alkaiosz és Aiszkhülosz (tőlük maradtak a helyről és a szereplőkről leírások) nagy vonalakban és mitikus hangulatában jobban követi az „**Arimaszpeia**” gondolatmenetét, mint Hérodotosz objektívabb, az útleírás mesés elemeit racionalizáló összefoglalója „**A görög-perzsa háború**”-ban.

Az „**Odüsszeia**” egy-két helyén lelünk halvány utalást arra a vidékre, amelyet Ariszteasz bebarangolt, s mutatja, hogy a homéroszi mű megszületésének idején milyen ismeretekkel rendelkeztek a görögök az északi világról:

*S már a nap is lebukott, árnyékba borultak az utcák,
ekkor elért a hajónk is a mélyvizű Ókeanoszhoz.
Ott van a kimmeriosz nép városa, lakhelye, ködbe
és felhőbe takartan; a nap rájuk soha nem néz,
és sohasem fénylik sugarával az égi magasból,
sem mikor útnakered, föllépve a csillagos égre,
sem mikor aztán újra a föld felé fordul az égről;
vésteli éj feszül egyre a gyarló földilakókra.¹⁵*

A kimmerek indoeurópai, sztyeppe nomád nép volt. A szkítáktól úzve a Kaukázustól a Kárpátokig jutottak. Északabbra utalhat a laisztrügónoknak – a sziklák népének – egy fjordszerű tengeri bejáraton keresztül elérhető öble és földje, ahol

...egymáshoz a nap meg az éj ösvénye közel van.¹⁶

és ahol

...a nyugodt víz színe fehérlett...¹⁷

azaz úszó jégtáblákkal sűrűn fedett lehetett.

Homérosz nevéhez kötődik az egy himnusz is, amely Dionüszoszról szól:

*Úgy hiszem eljut Egyiptomig is vagy a küproszai földre,
tán a hüperboreosz tájakra s akár azon is túl:
végül vallani fog testvéreiről, vagyonáról
s társairól, ha az isten már idedobta utunkba.¹⁸*

– ez arra utal, hogy hüperboreoszok (az északon túliak) földje már igen korán felkeltette a hellének érdeklődését és kíváncsiságát.

Az „**Arimaszpeia**”irodalmi megformálására nézve támpontul szolgálhat Alkaiosz költeménye és Aiszkhülosz Prométheuszának (ő is keleti, talán szkíta szent) Ió bujdosására vonatkozó jóslata. Valószínű, hogy mindketten valamennyire támaszkodtak Ariszteaszra, mint forrásra. Az isszédonokon túli területről Alkaiosz így énekelt Apollónhoz írt költeményében:

...te szálltál

*hüperboreuszok földje felé; mikor
Delphoiban ezt megtudta a nép, paiánt
fújtak s forogtak táncos ifjak
szent tripuszod körül és esengtek,*

*hogy térj onnan vissza; de mégis ott
láttál te törvényt egy kerek éven át,
s midőn idő jött visszatérned,
hattyuidat hazafordítottad.*

*Már nyárközépen járt az idő, mikor
Észak felől meghoztak hattyuid...¹⁹*

Aiszkhülosz hasonló ízű betéttel szolgál a „**Leláncolt Prométheuszá**”-ban:

*Ha átléptél a két földrészt határoló
vizen s a tűzszemű Kelet felé haladsz,
átkelsz a tenger habjain, s megérkezel
a Gorgók sík földjére Kiszthéné alatt,*

*ahol tanyázik Phorküsz hosszú életű
három lánya, egy fogú, közös szemű
hattyúlányok, ott a nap se süt soha,
s az éjszakát be nem ragyogja holdsugár.
Nem messze három szárnyas nővérük lakik
hajukba kígyókat fonó Gorgók, eláll
a szívverés az emberben, rájuk ha néz.
Vigyázz tehát magadra, óva intelek,
s figyelmeztetek egy más borzalomra is.
A megnyúlt orrú griffeket kerüld ki, Zeusz
dühös kutyáit és egyszemű lovas
arimaszposzok hadát; az alvilági rév
mellett, aranypatak körül tanyáznak ők.
Közel ne menj!²⁰*

Az Apollónhoz kötődő, Ió által a mítoszban bejárt hatalmas térség és Ariszteasz útvonala nem sokban térhetett el egymástól. A fénylő nap és a nap nem sütötte sötét alvilág („alvilági rév”) a mítosz nyelvén észak félévig tartó éjszakájára s nappalára utal. A nap és az alvilág egymás mellé kerül, mert Apollón Létó fia „Létó ugyanaz a szó, a mi Léthé, ama folyó, mely az emberekkel elfelejteti multjukat, és Latmos, az árnyékok országa, melyben Endymion alszik. Léda, az iker Dioskurok anyja is ugyanazon gyökértől vette nevét.”²¹

A mítoszokból az bontakozik ki, hogy Apollónt azonosították Boreasz északi szélistennel, s Ariszteasz bejárta út a szkíták istenének, Apollón Hüperboreasznak (észak mögötti Apollónnak?) az útja volt.²² Hattyúi az északi énekes hattyúk (Cygnus cygnus) lehettek, a fényt hozó Apollón kísérői, totemállatai. Noha a koraiaknál észak nem oly kies, s ezért a valósághoz hívebb, mint a későbbi irodalomban: „Kétségtelennek tűnik azonban, hogy a föld legszélső vidékei, amelyek a többi földterületet közrefogják és magukba zárják, a legszebbek, és ezek kínálják a legritkább látványosságokat.”²³ Az egyszemű arimaszposzok és az aranyat őrző griffek – sasszárnyú oroszlánok – északi lakóhelye, a hattyúlányok és a rajtuk túli hüperboreoszok seholsincs országa – ez az északi népek, az isszédonok és a Közép-Ázsiában lakók, a szkíták és a kimmerok hitvilága volt.

A „CSALÓ” IGAZA

Ariszteasz északra vonatkozó információi másoktól származhattak, nem saját tapasztalatára támaszkodott. Ismereteinek és tévedéseinek forrása a „hüperboreosz származású Abarisz”²⁴ vagy egy „szkütha sámán”, esetleg egy isszédon közlő lehetett.²⁵ Bármennyire csak másodkézből ismerte is a távoli kelet és a messzi észak világát, noha csak homályos képe

lehetett az általa be nem járt vidékek hegyeiről, vizeiről, természeti gazdagságáról vagy szegénységéről, az ott élő népekről, életükről, szokásaikról, de azért a közlők elbeszéléséből valós elemek is belekerülhettek munkájába, ahol azok keveredtek a mesésekkel, illetve mítoszba burkolva jelentek meg.

Ariszteasz még így is új, részben megbízható ismeretekkel gazdagította a hellének tudását nemcsak Szkítiáról, hanem az Urálon túlról és a kietlen északról. Kitágult általa a hellének földrajzi és néprajzi látóhatára, gazdagodott hiedelemvilága. A hellén kereskedők és a gyarmatosítók jól kamatoztathatták Abarisz és Ariszteasz közléseit. Mesés útikönyvében ilyen adatokat találunk: „*az odavezető utat áthághatatlan hegyek zárják el, amelyeken még senki sem hatolt át... s ha valaki még ezeken is túljut, olyan emberekre talál, akik hat hónapot alszanak, amit meg éppenséggel nem fogadok el.*”²⁶ Az „*áthághatatlan hegyek*”-ben az Urál-hegységre (Rhipaion-, Rhipaeusz-hegység) ismerhetünk, amely lezárta a kelet felé a további kutatás lehetőségét.

„*Rhipaeus*, azaz az Urál-hegység gazdag aranyércekben. S ha Ariszteasz, s nyomában Hérodotosz úgy tudja, „*Köztudomású, hogy itt, Európa északi részén lelik a legtöbb aranyat. Hogy milyen módon, arról nem tudok pontosan beszámolni,*”²⁷ akkor megint csak valóságos, de kétségesnek tartott tényről tudósított a közlő. A nehezen megközelíthető kietlen vidéket hatalmas szárnytávolságú, kampós csőrű, erős karmú, ragadozó griffek (talán sasok) őrzik. Mindez egy barátságtalan, kopár, sziklás hegyre, a távoli Rhipaeusz hegységre, az Urálra hajaz. Itt és tőle származik az első híradás az ugorokról. A „*classicus és keleti e nemű regék*” szerint „*az őshon kristál hegyeiben fészkelnek*” – mondja róluk Kézai nyomán Ipoly Arnold.²⁸

Mi szól mellette? Elsősorban az, amire az első pillanatban nem gondolhatunk, Ariszteasz Apollónéval némileg párhuzamos életrajza. Túlvilágjárása, eltűnése és megjelenése, transzlokációs és bilokációs képessége. Ez nem sámánisztikus adottság, mivel egy hellénről van szó, elsősorban nem az, hanem észak féléves nappalainak és féléves éjszakáinak életrajzára való rávetítése. Apollón is fél évig tartózkodik az Olümposzon, félévig a hüperboreusok földjén – ami a hihetetlennek és hiteltelennek tartott az északi féléves nappalok és féléves esték mitikus rögzítése.

Apollodórosz és Sztrabón szerint még a Homérosznál „*fiatalabbak is sok mindent nem ismernek s csoda dolgokat regélnek*”, így Aiszkhülosz is az egyszeműekről.²⁹ A hellének számára sok minden elfogadható és hihető volt, de legkevésbé az isszédonoknak az a közlése, hogy északon félévig nem nyugszik le a nap és félévig tart az éjszaka (talán itt kereshető annak magyarázata, hogy az ott lakó népet félszeműnek vélték). Hérodotosz nem hisz a hat hónapos alvásában és a féléves ébren létben, és mint mesét elveti. S elveti az arany megszerzésének módjáról szóló közlést is: „*Beszélik, hogy az egyszemű arimaszposz törzs férfi tagjai rabolják griffmadaraktól, de én bizony nem hiszem, hogy léteznének egyszemű emberek, akik különben a normális emberekhez hasonlítanak.*”³⁰ Hérodotosz a mitikus formával együtt elutasította a reális tartalmat is. Nem ütközhetünk meg rajta, észak Hellaszhoz képest olyannyira eltérő világ.³¹ Később Sztrabón sem járt el másképpen, Ariszteaszról sommásan úgy vélekedett, „*olyan csaló, hogy nincs hozzá hasonló*”,³² s ebben a hitében támogatta őt Plutarkhosz is.³³

PÜTHAGORASZ-LEGENDA

Halála után kétszáznegyven évvel holló képében, Apollón-istent kísérve kelt életre. A legjobb pillanatban, éppen akkor jelent meg Krotónban vagy Metapontionban, amikor erre hatalmuk megszilárdítása érdekében a püthagoreus közösségeknek égetően szükségük volt. Innen származik az a kép, hogy Ariszteasz „*A hagyomány szerint a transz és bilokáció sámánisztikus képességével is rendelkezett. Lelke, ha akarta, madár alakjában el tudta hagyni testét, vagy transz állapotban terült el otthon, miközben Küzikoszból látták; sok évvel később felbukkant Metapontionban, a messzi nyugaton*” – foglalja össze Dodds.³⁴

Megjelentetése és szerepeltetése püthagoreus mítosz. Talán annál több! Mint minden mítosznak, ennek is van alapja.

Valószínű, hogy ugyanazok az érdekek, amelyek miatt megérte, hogy a sikeres keleti útra oly sok anyagi erőt áldoztak, és annyi jeles embert mozgósítottak, újabb nagy vállalkozásra serkentette az érintetteket, hogy az ismeretlen Nyugat nem kevésbé rejtélyekkel teli, feltáratlan világának homályát is oszlassák. Az eredmények Ariszteasz mellett szóltak, őt

bízhatták meg, hogy kövesse a lenyugvó nap útját. Vállalhatta a kockázatos kalandot, nyughatatlan vére nem hagyta pihenni, ismét vándorbotot fogott kezébe, és a nyugati végek felé vitte kíváncsisága. Lehet, hogy magával vitte hűséges társát és támaszát, Abariszt is, és vitte magával keletről nyugatra az egyszeműekről a hiedelmet, legalábbis Homérosz a küklopszokat éppen a nyugati tájak lakóinak mutatja be. Az is elképzelhető, hogy csupán a terv született meg, de a kivitelezés elmaradt, de a tervre ráépült egy egész hiedelemvilág.

Dél-itáliai, krotóni vagy esetleges metapontioni szereplésről semmit sem tudunk. Ha egyáltalán járt ott, akkor nem szerettei között, hanem poliszától távol hunyt el, barbár kezeiktől, netalántán békés öregségében, vagy talán betegségben, Krotónban, egy ványolómester műhelyében. Hírt róla többé senki nem hozott és hallott.³⁵ Meghalt. Utazásának végállomása a Boldogok Szigete lett. Megalé Hellaszban csak mesék maradtak utána. Metapontion piactérén Apollónnak templomot emeltek, Ariszteasznak pedig, akit istennek kijáró módon tiszteltek, szobrot állítottak.

A püthagoreusoka helyi hagyományokhoz kapcsolódva igyekeztek ezt kiaknázni. Nyugaton az Apollón-vallás elterjedt volt. A hellén mitológia Nyugaton helyezte el a Kronosz uralta Boldogok Szigetét. Az isten talán maga is „korónosz” (holló, varjú).³⁶ A holló álomfejtő, jövőmondó khthonikus vészmadár, halálmadár, Apollón vállán – a halál üzenete. Apollón totemállata, küldötte és kísérője, előtte a koromfekete holló, mögötte a hófehér hattyú repül. Ariszteasz eltűnéseiben és feltűnéseiben az élet és a halál misztériuma, a halhatatlanság, a lélekvándorlás hite rejtezkedik. A holló és a hattyú, a sötétség és a fény, a féléves éjszaka és a fél esztendei nappal utalás Ariszteasz útjára és északról szóló híradására. A hattyú dicsőséggel teli keleti útjának kísérője, a holló a gyászos nyugati útjának tanúja.

Püthagorasz az Apollón-vallásnak felkent papja volt. Amikor aranylő combját mutogatta, annak határozott üzenete volt: nyomatékosította a közönség előtt, hogy ő Apollón földi megszemélyesítője, és annak az Ariszteasz tanítványa és követője, akiről köztudott volt, hogy járt a hüperboreusok földjén, ahol a griffek őrzik aranyban gazdag hegyeiket, folyóikat, völgyeiket.

A filozófiatörténész felveti „Kétséges azonban, mennyiben van történelmi alapja annak a föltevésnek, hogy a közép-ázsiai sámánisztikus kultúrák hatással lettek volna az archaikus görögségre, vagy hogy egy, a politikailag primitív, nomád népek életének középpontjában álló intézménnyel magyarázható-e egy gazdag és hatalmas városállam jóval komplexebb társadalmában működő bölcsnek a tevékenysége.”³⁷ Természetesen e bölcs, kit említenek, Püthagorasz. Egy válsághelyzetben a reális megoldások és a racionális gondolkodás helyett vagy mellett, nem egyszer éppen ellenében, felerősödhetnek a sokkal fejlettebb társadalmakban is a primitív mítoszok, a messianizmus, az okkultizmus, s ki tudja, milyen más izmus. A történelem erre számos és eléggé meggyőző példával szolgál. Hogy kortársi párhuzammal éljünk, Hellasz szerte ekkoriban terjed az orphikus misztika, Athénban és máshol a Dionüszosz-kultusz. Háttérben ott állt Püthagorasz gondolkodói pályáját megalapozó misztikus szüroszi Phereküdesz és a thrák isten, király Zalmoxisz példája. És ott hemzsegték Megalé Hellaszban a hellén istenvilág ősi rétegeinek gigászai, titánjai, és mellettük a helyi barbár törzsek totemisztikus hiedelmei, a kelta hitvilág túlvilágot megjáró hősei. Ezek tették elevenné, hatékonyá a pitagoreus misztikát.³⁸

Ekkor még nem jött el az ideje annak, amiről Kelszosz beszél, „De a prokonnésosi Aristeast, aki oly isteni módon (*daimoniós*) tűnt el az emberek szeme elől, majd ismét félreismerhetetlenül megjelent, a későbbiekben pedig különböző időpontokban és különböző helyeken mutatkozott a földön, csodálatos dolgokat vitt véghez: őt már senki sem tartja istennek, noha maga Apollón hagyta meg a tengeren túliaknak, hogy istennek kijáró tiszteletet tanúsítsanak Aristeas iránt.”³⁹ Ha később „már senki sem tartja istennek”, akkor azért nem, mert azok a viszonyok, amelyek isteni dicsőséget adtak neki, eltűntek, s lett mindenki szemében az, ami volt, korai, sikeres utazó, ismeretlen vidékek feltárója, és ismeretlen népek kutatója. Ezzel a „lefokozással” nagysága mit sem kopott, de már nem megistenülése, hanem emberi teljesítménye mián hajtjuk meg fejünket emléke előtt.

KÖLTŐ? TUDÓS? FILOZÓFUS?

Mára elveszett írása, de mint a szkítákról és az isszédonokról, valamint a rajtuk túl élőkről írt hiteles forrásmű még közel évezred múltán, a császárkorban is a művelt rómaiak által megbecsült, olvasott, hitelesnek tartott munka volt. Sztrabón kiemeli: „S éppen azért álltak

olyan jó hírben a helléneknél Anakharsis, Abaris s más hasonló férfiak is, mivel a nyájasság, az egyszerűség és az igazságosság mintegy nemzeti jellemvonásként testesült meg bennük.⁴⁰ Ha benne és a többiekben mai szemmel nézve csak azt látjuk, hogy nevükkel kapcsolatban „egy sereg hátborzongató spirituális hőstett volt forgalomban, beleértve prófétálásokat, a gonosz fölötti uralom kimutatását, koplalást, valamint rejtélyes eltűnéseket és újra megjelenéseket”,⁴¹ akkor a „késő-archaikus korszak” viszonyairól és gondolkodóiról nagyon szűkkeblően, nem a maguk korába helyezve nyilatkozunk.

Arról a korról van szó, amelyben Homérosz és Hésziodosz is élt és alkotott!

Ariszteasz korának gyermeke volt, nem vonhatta ki magát a kor és a környezet hiedelemvilágából. Képzeteiben még összefonódtak egymással a valós dolgok és történések a misztikusan ködös adatokkal és naivan babonás elképzelésekkel. A valóság és a mítosz elemei keverednek munkájában. Még nem képes igazából objektíve szemlélni a tárgyat. Hogy megítéljük erényeit és tévedéseit, nem emelhetjük ki a kortársi tudatból, s nem ítélni el, mert abban a hitben élt, hogy egyszemű emberek és griffek élnek északon. Erről őt hitelt érdemlő és tudós férfiak tudósították, köztük Abarisz, a szkíta vagy isszédon, esetleg hüperboreasz kalauza.

Útleírása az „**Íliász**”-tól vagy a „**Theogoniá**”-tól eltérően nem a hellén törzsek hitvilágát gyűjtötte össze, nem az akhájok dicsőséges **múltját** hirdette; a **jelen** krónikáját énekelte meg. Inkább egybevetethetjük teljesítményét az „**Odüsszeiá**”-val, hiszen ez is, az is a maga módján **útleírás**, és társíthatjuk az „**Erga kai hémerai**”-hoz, lévén ez is, az is a **személyes** benyomások megszólaltatása. A párhuzamok és a hasonlóságok azonban csalókák, Homérosz **Odüsszeusz** képzelt bolyongását írta le, Ariszteasz **saját** valóságos utazásának tapasztalatairól írt, Hésziodosz a **hellén** mindennapokról tudósít, Ariszteasz **idegen** vidékekről és „**barbár**” lakóikról ad képet. Sokra tartották írói-költői teljesítményét, és jogosan, hiszen munkája a korabeli közlési formavilágnak megfelelően epikus költemény, ami költőileg Homéroszhoz és Hésziodoszhoz közelinek mutatja őt,⁴² de amíg az „**Odüsszeiá**” és a „**Munkák és napok**” elsősorban epikus alkotások, addig az „**Arimaszpeia**” a korai eposzköltők életművétől eltérően annyiban is úttörő munka, hogy bizonyára nem orális közlés volt, hanem az első, eleve írásban rögzített költemények egyike lehetett.

Epikai formája ellenére az „**Arimaszpeia**” nem irodalmi munka, a mítoszok meséivel körítve is elszakadt az epikus tartalomtól, és eltávolodott a mitológiától, legalábbis a hazaiaktól, a **hellén „meséktől”**. Igazából ő már nem költő, nem aoidosz, hanem utazó és felfedező, aki egy olyan terület meghódítását kísérelte meg, amely céljánál és megvalósításánál fogva eltér minden korábbtól: Ariszteasz munkája mindenekelőtt földrajzi és néprajzi ismeretek tárháza, útleírás, mégpedig első a hellén útleírások között. Mondhatjuk, hogy mintegy eszmei hidat képez az eposz, a tanköltemény és a tudományos értekezés között. Összeköti a bölccsekkel, hogy érdeklődése nem korlátozódik poliszának szűk világára, látóköre messze túlterjedt Hellasz határain. Benne tisztelhetjük a logografusok – milétozi Kadmosz, milétozi Hekataiosz és léroszi Phereküdesz⁴³ – őseit, és értetlenségük, ellenvetéseik ellenére Hérodotosz, Thuküdidész és Sztrabón elődjét.

Amikor mérlegelünk az „**irodalmi**” és a „**etnográfiai**” között, akkor vegyük elő Arisztotelész „**Poétiká**”-jának ismert és különösen fontos helyeit: „*Még azt is 'költészetnek' szokták nevezni, ha valamilyen orvosi vagy természettudományi tárgyat foglalnak versbe. Pedig a versmértéken kívül semmi közös nincs Homéroszban és Empedoklészben, úgyhogy amaz joggal nevezhető költőnek, emez viszont inkább természettudósnak, mint költőnek.*”⁴⁴ Majd más összefüggésben ismét megismétli: „*A történetírót és a költőt ugyan is nem az különbözteti meg, hogy versben vagy prózában beszél-e (mert Hérodotosz művét versbe lehetne foglalni és versmértékben ugyanígy történetírás maradna mint versmérték nélkül), hanem az, hogy az egyik megtörtént eseményeket mond el, a másik pedig olyanokat, amelyek megtörténhetnének.*”⁴⁵ Ha engedményt teszünk is ennek az éles határvonalnak, akkor is legfeljebb azt mondhatjuk, hogy Ariszteasz munkája az irodalom és a tudományos értekezés határmezsgyéjén helyezkedhetett el.

Kitágult történelmi és földrajzi horizontja, a módszeres adatgyűjtés közelített a természet- és társadalomtudományos (Arisztotelész szerinti orvosi, természettudományos, történetírói) látásmódhoz. Jelentése mértékadó, mert az első szaktudományos igényű munka. Jelentőségét emeli, hogy a filozófiai gondolkodás kialakulása **előtt**, attól **függetlenül**, s Miléosztól távol született. Az „**Arimaszpeia**” a filozófiától is különböző, lévén „*filozofikusabb és mélyebb a költészet a történetírásnál; mert költészet inkább az általánosat,*

*a történelem pedig az egyedi eseteket mondja el.*⁴⁶ Akárcsak a történetírás, az etnográfia is a filozófiától és a költészettől eltérően „*az egyedi eseteket mondja el*”!

Mindez megkérdőjelezi a korai tudományos irodalomról és filozófiai gondolkodásról kialakult, dogmává merevült tradíciót, mert szinte a nagy eposzok születésével egyidejűen, mintegy másfél századdal megelőzte a tudományos gondolkodás hagyományosan rögzített megjelenésének helyét és idejét! Ariszteasz útja nemcsak keletre vezetett és az északra tartó utat kutatta, vagy esetleg a nyugatra haladóra lépett, hanem egy másik utat is megnyitott, ami a későbbiekben legalább ilyen, ha nem éppen fontosabbnak bizonyult, előbbre mutatóbbnak mutatkozott: utat nyitott a tudományos gondolkodás felé.

¹JEGYZETEK

Nem azonos az i. e. 300 körül élt argoszi Ariszteasszal, aki apokrif levelében a Szeptuaginta csodás keletkezéséről írt.

² A Márvány-tenger Törökországhoz tartozó szigete ma Marmar.

³ „*az import tárgyak távoli vidékekkel folytatott intenzív vagy kevésbé intenzív kapcsolatokat bizonyítanak (Kréta, Közél-Kelet, Adria, Itália, Szardínia, sőt a nagy mennyiségű borostyán alapján a Baltikum)*” (Németh György: A polisok világa. Bevezetés az archaikus és koraklasszikus kori görög társadalomtörténetbe. Korona Kiadó. 1999. 12. old.)

⁴ Hérodotosz: A görög-perzsa háború. IV,13. L. még IV,27. Osiris Kiadó. 1998. (Továbbiakban: Hérod)

⁵ Hérod IV,14.

⁶ Strabón: Geographica. VII. 3,6. Gondolat Könyvkiadó. 1977. (Továbbiakban: Sztrabón)

⁷ „*A Baltikum népeinél a kutyafejűeknek homlokuk közepén egyetlen szemük van, amely akkora, mint a hold. A kárpát-ukrán mondákban a kutyafejű tatároknak elől is, hátul is van szemük. A litván népmesék egyszemű, egy lábú és egykezű kutyafejű óriásainak hazája hol Svédország, hol a Kaukázus vidéke.*” (www.urbanlegends.hu)

⁸ Hérod IV,16. „*Hogy a kopaszoktól és az isszédonoktól északra mi van, arról semmit sem tudunk, azon kívül, amit ők maguk híresztelnek róla.*” (IV,25.) „*A hüperboreuszokról viszont sem a szküthák, sem más ott lakók nem beszélnek semmit, legfeljebb talán az isszédonok.*” (IV,32.)

⁹ Messziliai Pütheasz alapján felteszik, hogy borostyánt a Balti-tengeren kívül az Északi-tenger partjainál is leltek, s onnan az Elba völgyén keresztül szállították délre. Ez későbbi irány lehetett.

¹⁰ Hérod IV,13.

¹¹ Sztrabón I. 2,10.

¹² „*Egyesek szerint Kreóphylos volt Homérosz tanítómestere, mások szerint azonban nem ő, hanem a prokonnesoszi Aristeas.*” (Sztrabón. XIV. 1,18.). Nem zárhatjuk mesterei közül Ariszteaszt, ha az „**Odüsszeia**” Ariszteasz utáni munka. Kelszosz felteszi, hogy „*Egy és ugyanazon tanítás számos népnél található meg. Van egy régi, az ősi időkből származó tan, amellyel általában a legbölcsebb népek és városok, s bölcs emberek foglalkoztak: egyiptomiak, asszírok, indok, perzsák, odrysiak, samothrakéiak, eleusisiak és hyperboreusok, Homérosz galaktophagosai, a kelták druidái és a géták; igen bölcs és régi népek fejtettek ki a zsidóival rokon tanokat; Linos, Mussaios, Orpheus, Pherekydés, a perzsa Zoroastrés és Pythagoras elmélkedtek e dolgokról, és nézeteiket könyvekbe foglalták, amelyek mind a mai napig fennmaradtak.*” (Kelsos: Igaz szó. I,14-16-18. In: Világosság. Melléklet az 1960. márciusi számhoz. Továbbiakban: Kelszosz)

¹³ Hésziodosz: Istenek születése. 139-146. In: Uő. Istenek születése. Munkák és napok. Magyar Helikon. 1976.

¹⁴ Türtaiosz: Nem fűzném versembe... In: Görög költők antológiája. Európa Könyvkiadó. 1959. 63. old.

¹⁵ Homérosz: Odüsszeia. XI,12-19 In: Uő. Íliász. Odüsszeia. Homéroszi költemények. Magyar Helikon. 1960. (Továbbiakban: Od)

¹⁶ Od X,86.

¹⁷ Od X,94.

¹⁸ Homérosz: Dionüszoszhoz. VI. 28-31 (Homérosz: Odüsszeia. In: Uő. Íliász. Odüsszeia. Homéroszi költemények. Magyar Helikon. 1960.)

¹⁹ Alkaiosz: Apollóhoz. In: Görög költők antológiája. 119. old.

²⁰ Aiszkülosz: Leláncolt Prométheusz. In: Trencsényi-Waldapfel Imre: Ember vagy. Műfordítások. Európa Könyvkiadó. 1979. 109. old. A „*hattyúlányok*” megjelennek Aiszkülosznál is (vö. uo.)

²¹ Cox György: A mythologia kézikönyve. 190. Franklin-Társulat. 1877. Reprint kiadás. Anno Kiadó. 2000.

²² Apollón e távoli vidékre menekítette a megvert Kroiszoszt: „*Mit isten elgondol s bevált, való az: / az aggot a déloszi sarj, Apollón / fölvitte Hüperboreusz-tanyára, / s őzbokájú lányával ma is ott él / a jámbor agg, ki szent Püthóba többször / küldött adományokat annyi másnál.*” (Bakkhülidész: A szürakuszai Hieronhoz (olümpiai kocsiversenyen nyert diadalára. In: Görög költők antológiája. 200-201. old.)

²³ Hérod III,116.

²⁴ Hérod IV,36. Vico Abariszt Anakarszisz kortársának tartja (vö. Vico: Az új tudomány. Akadémiai Kiadó. 2. kiad. 1979. 173. és 458. old.), ami időrendi okból nem támasztható alá.

²⁵ Dodds: A görögség és az irracionalitás. Gond-Palatinus. 2002. 343. old.

²⁶ Hérod IV,25.

²⁷ Hérod III,116.

²⁸ Ipoly Arnold: Magyar Mythologia. Hasonmás kiadás. Heckenast Gusztáv. Pest. 1854.-Európa Könyvkiadó. 1987. 233. old.

²⁹ Sztrabón VII, 3,6.

³⁰ Hérod III,116.

³¹ Párhuzam: i. e. VII. század végén II. Neko egyiptomi faraó megbízására a föníciaiak körbehajózták Afrikát, vagyis Libiát: „*Azt állították – én ugyan nem hiszem el, de más talán igen – hogy miközben körülhajózták Libiát, a napot jobb kéz felől látták.*” (Hérod IV,42.). Hihetetlen történetüket éppen ez hitelesíti.

³² Sztrabón. XIII. 1,16. Hitelesen tudósít északról az ón- és borostyán-kereskedők útját követő arktikus utazó, csillagász, földrajztudós, messziliai Pütheasz „**Peri Okeanu**” („**Az Óceánról**”) című munkájában. A galliau, Massaliából i. e. 350 és 320 között indult a brit szigetekre, onnan „*Thule*”-re (közép Norvégia?), majd Örkeny- és Shetland-, talán Helgoland-vagy Bornholm-szigetig, esetleg Izlandig (Ultima Thule), kb. az északi szélesség 60-64°-ig. Sztrabón szerint „*a leghazugabb ember hírében áll*” (Sztrabón. I. 4,3. I még IV. 2,1), e vidékek „*képzeletének termékei*” (I. 4,5), „*sokakat félrevezetett*” (II. 4,1), „*rászedte a hiszékenyeket*” (II. 5,8. L. még II. 4,4), „*amiket Pytheas mondott erről, meg a többi ottani vidékről is, csak mese*” (IV. 5,5). Szavait így foglalja össze: „*beszél azután Thuléről és azon vidékről, ahol sem összefüggő föld, sem tenger, sem levegő nincs, hanem valami mindezekből összetett, tengeri tudóhoz hasonló tömeg, amelyben szerinte csak úgy lebeg a föld és a tenger és minden tárgy és ez a mindenségnek mintegy köteléke, és nem járható, sem nem hajózható*”, (II,4,1), földje lakhatatlan (vö. I. 4,4; II. 5,8 és II. 5,43.). Ma is él a mondásban: „*Ultima*

Thule”, azaz „Thulén túl”, vagyis „Isten háta mögött”, a világ végén.

³³ Hasonlóan írt Plutarkhosz: „*A tenger ugyanis a számtalan beleömlő folyó miatt csak nehezen hajózható és iszapos. Ezeket a folyókat a nagy szárazföld indítja útjukra; sok üledéket hoznak magukkal, amitől a tenger sűrűvé és földszerűvé válik. Innen ered az a vélekedés, hogy meg van fagyva.*” (Plutarkhosz: A Hold arca. 26 In: Uő. Szókratész daimónja. Magyar Helikon. 1985.). Nem hisz a féleves éjszakában és nappalban sem (uo.)

³⁴ Dodds: A görögség és az irracionális. 122-123. old.

³⁵ „*Ariszteasz állítólag egy takácsműhelyben halt meg, és holtteste, mikorra barátai odaértek, eltűnt. Néhány utasember, aki éppen akkor érkezett haza, azt állította, hogy találkozott vele útban Krotónba.*” (Plutarkhosz: Romulus 28. In: Párhuzamos életrajzok. I. köt. Magyar Helikon. 1978.)

³⁶ A „*Delosi Úr hollóba*” ál-alakba bújít, lapult a gigász Typhoeus elől (Ovidius: Átváltozások (Mtamorphoses). V,329. Magyar Helikon. 1975.)

³⁷ Kirk, Raven, Schofield: A preszókratikus filozófusok. Atlantisz Könyvkiadó. 2002. 338-339. old.

³⁸ Vö. Hérod IV,14-15. Kelszosz Jézussal egy sorban említi: „*rendkívüli képességekkel másfelé is, sok helyen találkozunk: Asklépios ..., hasonlóképpen a prokonnésosi Aristeas*”. (Kelszosz II, 3,3.)

³⁹ Kelszosz II, 3,24-26.

⁴⁰ Sztrabón VII. 3,8.

⁴¹ Kirk, Raven, Schofield: A preszókratikus filozófusok. 338. old.

⁴² Vö. Hérod IV,13. (l. még IV,18; 20-24; 26-27; 100-102; 105-109; 119-120; 122-123; 125; 136.) és Sztrabón. XIII. 1,16.

⁴³ Nem tévesztendő össze az idősebb, Szamoszon működő szüroszi Phereküdésszel.

⁴⁴ Arisztotelész: Poétika. 1447b. Kossuth Könyvkiadó 1992.

⁴⁵ Arisztotelész: Poétika. 1451b.

⁴⁶ Arisztotelész: Poétika. 1451b.